

MUMTOZ EPIK POEZIYADA METAFORA

Sevara Baratova Musoxonovna,

*O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti kichik ilmiy xodimi,*

[E-mail-baratovasevara07@gmail.com](mailto:baratovasevara07@gmail.com)

Annotatsiya: Havola qilinayotgan maqolada poetik nutqning jon tomiri bo‘lgan metafora, uning poetik nutqda bajaradigan vazifasi, qalamkashlar tomonidan ishlatilish sabablari va yo‘llari xususida so‘z yuritilgan. Metaforaning nafaqat ot turkumida, balki sifat turkumida ham o‘ziga xos shakllari mavjudligi, metafora narsa-hodisa hamda belgi-xususiyatni qayta nomlash maqsadida ishlatilishi xususida mulohazalar ilgari surilgan. Metaforalarning mumtoz lirik va epik she‘riyatda, ayniqsa, uxroviy asarlarda qanchalik muhim rol o‘ynashi tegishli misollar yordamida ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Metafora, o‘z ma‘no, ko‘chma ma‘no, bir ma‘nolilik, ko‘p ma‘nolilik, qayta nomlash, tafakkur, bilish, lirika, epik she‘riyat, mahorat.

Аннотация: В данной статье говорится о метафоре, которая является жизненной силой поэтической речи, ее роли в поэтической речи, причинах и способах ее использования писателями. Высказаны соображения о существовании специфических форм метафоры не только в группе существительных, но и в группе прилагательных, а также об использовании метафоры с целью переименования вещи-явления и знака-свойства. На соответствующих примерах показано, насколько важную роль метафоры играют в классической лирике и эпической поэзии, особенно в религиозных произведениях.

Ключевые слова и выражения Метафора, буквальный смысл, переносный смысл, единый смысл, многозначность, переименование, мышление, знание, лирика, эпическая поэзия, навык.

Abstract: This article deals with metaphor, which is the life force of poetic speech, its role in poetic speech, the reasons and ways of its use by writers. Considerations are expressed about the existence of specific forms of metaphor not only in the group of nouns, but also in the group of adjectives, as well as about the use of metaphor for the purpose of renaming a thing-phenomenon and a sign-property. Relevant examples show how important a role metaphor play in classical lyric poetry and epic poetry, especially in religious works.

Key words: Metaphor, literal meaning, figurative meaning, single meaning, polysemy, renaming, thinking, knowledge, lyrics, epic poetry, skill.

Kirish. Metafora she‘riyatning jon tomiri, jismu joniga oroyish beradigan unsur hisoblanadi. “Poetik nutq ifodalanayotgan tushunchani konkret, badiiy obrazli ifodalashni talab qiladigan nutq”, [9,33] deyilganda ham metafora tushuniladi. Demak, poetik nutqda metaforalar birlamchi o‘rinni tutib, obrazlilik hamda ta‘sirchanlikni bag‘oyat yuqori nuqtada yuzaga keltirishi bilan boshqa lingvopoetik unsurlardan ajralib turadi. Ayniqsa, mumtoz lirik va epik poeziyada metaforalarga alohida o‘rin berilgan, unga fikrni emotsional tarzda yuzaga chiqaruvchi unsur sifatida qaralgan. Shoirlar ushbu ko‘chimlar vositasida biror voqelik, timsollarni shu qadar ishonarli tarzda bayon qilib berganlarki, natija o‘laroq, muayyan poetik fikr

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

o‘quvchiga tushunarli bo‘lgan va uning ruhiyatiga ta‘sir etuvchilik vazifasini bajargan.

Asosiy qism. Aslini olganda, metafora o‘xshashlik asosidagi ko‘chim hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda metafora istiora san‘ati sifatida tilga olinadi. Ko‘rinadiki, metafora tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun umumiy hisoblanadi. A.A.Potebnya “Metafora – qisqargan o‘xshatish”, desa, E.Kassirer “Ko‘plab o‘xshatishlar metaforadan kelib chiqqan”, deb uning fikrini rivojlantiradi. Demak, metafora predmet yoki hodisaning yangicha nomlanishidir. Ana shu jarayonda metafora an‘anaviy bo‘ladimi yohud butunlay yangicha shakl topadimi, nutqning ta‘sirchan hamda obrazli tarzda ifodalash vazifasini bajaradi. Ayni paytda o‘quvchini tafakkur qilishga, mohiyatni anglashga undaydi. N.Mahmudovning qayd etishicha, “antik davrning barcha faylasuflari metaforani nutqning bezagi, nutqiy ko‘chim, badiiylik vositasi sifatida o‘rganib kelganlar. Ma‘lumki, XX asrga kelib, ayniqsa, keyingi paytlarda, kognitiv tilshunoslikning shakllanishi bilan metaforaga qarash sezilarli darajada o‘zgardi. Agar an‘anaviy tushunishda metafora termini ostida bir so‘zning boshqasi bilan almashtirishi nazarda tutilgan bo‘lsa, bugun aksariyat tadqiqotchilar metafora tom ma‘noda fundamental bilish faoliyatining namoyon bo‘lishi ekanligini e‘tirof etadilar”[Mahmudov, 8, 3]. Olimning bu fikrlari metaforaning tabiatini to‘kis ifodalab bera oladi. Zero metafora bir tomondan nutqni ixcham qilishga, ikkinchidan emotsional-ekspressiv bo‘yoq berishga, uchinchidan konnotativ vazifa yuklashga, to‘rtinchidan esa, hammasini umumlashtirib, kishining tafakkuriga ta‘sir etaroq, ma‘rifatli qilishga ko‘mak beradi.

Natijalar va Muhokamalar. Mumtoz she‘riyatda, masalan, Alisher Navoiyning epik she‘riyatida, shunday metaforalar ishlatilganki, ular kishiga estetik zavq berishi bilan bir qatorda, tafakkurda po‘rtanalar yasashga qodir topilma sifatida dunyoni bilishga undash vazifasini bajaradi. SHoir “bo‘ldum sango” radifli mashhur g‘azalining maqta’sida “G‘ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro” [Navoiy, 3,37] deyar ekan o‘z-o‘zidan “g‘ussa changi” metaforasining mohiyatini anglash zaruriyati yuzaga keladi. “G‘ussa” so‘zi “g‘am”, “*muttasil tashvish chekish*” ma‘nolarini berishi ma‘lum. “*chang*” esa *g‘uborning quyug‘i*. “G‘ussa changi” Hazrat Alisher Navoiyning ko‘p sonli topilma metaforalaridan biri. SHoir bu birikmali metafora orqali o‘xshashlikni bo‘rttiradi, ya‘ni ma‘shuqadan ayrilganlik iztiroblarini quyuqlashtiradi. SHoirning adabiy bisotining tili kuzatilsa, bunday yaratiq metaforalarning son-sanoqsiz ekanini kuzatish mumkin.

Nafaqat Navoiy, mumtoz adabiyotning ko‘plab shoirlarining lirik hamda epik she‘rlarida ma‘shuqa yoki oshiq timsoli tasvirida kutilmagan metaforalar uchraydi.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Masalan, Bobur lirik she‘riyatida “oy” so‘zining metaforik variantidan keng foydalangan:

Jamoling vasfini, ey oy, necha eldin eshitgaymen,

Ne kun bo‘lg‘ay visolingg‘a mani dilxasta yetgaymen. [Bobur, 4, 47]

Xuddi shu g‘azalida yana uchta metafora qo‘llanilgan va ularda oshiqning ma‘shuqa oldida o‘zini naqadar past tutishi “itingdurmen” metaforasi vositasida obrazli ifodalagan holda, sochini “zanjir” deyar ekan, oshiqning ma‘shuqa muhabbat domiga tushib, oyoq-qo‘li zanjirband qilingani, “ayriliq vodiysi” metaforasi orqali yuzaga kelgan hijronni ifodalashga muvaffaq bo‘lgan:

Itindurmen, soching zanjirini bo‘yning mahkam qil

Ki, vodiysi firoqing qo‘rqarmenki, yitgaymen. [Bobur, 4, 48]

Bobur istifoda etgan metaforalarning evristik jihatlari ham e‘tiborni tortadi. Xususan, lirik qahramonning “itingdurmen” metaforasi bejiz qo‘llanmagan. SHoir itdagi vafodorlik, kecha-yu kunduz xojasining uyini, uxlamasdan mol-dunyosini qo‘riqlab chiqishi, xojasi berganiga qanoat qilishi va boshqa odatlarini bandaga ko‘chiradiki, oshiq ham ma‘shuqaga o‘zini xuddi itdek vafoli, sabr-toqatli, qurbatli qilib ko‘rsatadi. “Soching zanjiri”ga bog‘la va uni mahkam qil (shaytonning aldovlaridan o‘zing muhofaza qil, degan mazmunda) deganida ham kishining Yaratganga bandalik qilishining mustahkam bo‘lishiga o‘tinish mavjud.

Munis “oshiq” va “ma‘shuqa” so‘zlarining metaforik variantlarini tubandagi sinonim shakllarda keltirgan:

Qaysi *gulning* men kibi bir *andalibi zori* bor,

Qaysi *bulbulning* seningdek bir *guli bexori* bor.

Bunda ma‘shuqani “gul” deyilishi an‘ana tusini olib, deyarli barcha shoirlarda uchraydi. Masalan, Bobur bir ruboiysida “Sen gulsen-u men haqir bulbuldurmen” deganda ham an‘anaviy metaforaga murojaat qilgan. [Bobur; 3,97] Ammo “tikonsiz gul” metaforasi baytda yangilik bo‘lgan. Odatda, mumtoz shoirlar gulning tikonsiz bo‘lmasligiga ko‘p urg‘u beradilar:

Yorning vasli emas ozorsiz,

Gulshan ichra gul topilmas xorsiz. (Nodira)

Bu holat ma‘shuqaning jafokorligi, zolimligiga obrazli ishora. Lekin Munis bu o‘rinda ma‘shuqaning bevafo, deb emas, balki oshiqqa xayrixoh bir go‘zal sifatida tasvirlaydi. Lirik qahramonni bir o‘rinda “bulbul” metaforasi bilan, boshqa o‘rinda “andalib” metaforasi bilan ta‘riflaydiki, bunday qilish muallifni noo‘rin takrordan qutqargan va poetik so‘zni alohida jilolantirib, jo‘zibador bo‘lishini ta‘minlab bergan.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Uxroviy hamda so‘fiyona she‘riyatda metaforalar boshqacha tus olgan. Ularda asosan insonni komillikka undovchi hamda zamima axloqdan qochish va qutilishga da‘vat etuvchi metaforalar istifoda etilganini kuzatish mumkin. Hoja Ahmad Yassaviy hikmatlarida “Tuproq bo‘lgin olam seni bosib o‘tsin...” [3,77] misrasi bor. Bunda kishini tuproq bo‘lishga undash hokisorlik, gunohi kabiralardan biri kibrdan nari yurishga chaqiriq bo‘lsa, “olam” metaforasi uning atrofidagi kishilar-u boshqa zarar keltiruvchi holatlarni nazarda tutadi. Bunda ham tafakkur qilishga yo‘naltirilgan metaforalar ishlatilgani kuzatiladi.

Xuddi shunday metaforalarining yuzlab namunalarini So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asarida istifoda etilganini ko‘rish mumkin va bular orqali muallif o‘zining pand-nasihatlarini bag‘oyat xalqona misralarda, bag‘oyat takrorlanmas metaforalar qa‘tida hamda tafakkur qilishga undovchi obrazli ifodalarda beradi. Chunonchi, bir baytida “tanur” (bugungi shakli “tandir”) so‘zini ishlatar ekan uni metafora qilib, “do‘zax” ma‘nosida qo‘llaydi:

Uyalma ma‘rifatni o‘granurdin,

Tanur joying bo‘lur qolsang tanurdin.[5,15]

Manbalarning guvohlik berishicha, do‘zax - dahshatli chuqurlik ichida olov yonib turadigan bir joy. Do‘zaxga mahkum qilingan bandalar shu olovga tashlanadi, ular qaynoq suv ichadi, bu yerda o‘sadigan zaqqum daraxtining (shaytonning boshiga o‘xshash) mevasi bilan ovqatlanadi. Zaqqum daraxtining mevasi zahardan ham zahar bo‘ladi; cheksiz azob chekadi; terilari kuyadi. Qur‘oni karimda ta‘kidlanishicha, **“Azobni totsinar deb, terilari kuyib bitishi bilan o‘rniga boshqa (yangi) terilarni almashtirib turamiz”** [“Niso” surasi, 1, 56-oyat]. So‘fi Olloyor “tanur” metaforasi vositasida do‘zaxni litota qilib kichraytirayotgan bo‘lsa-da, inson zikr etilgan metafora orqali, jahannamni tasavvur qilishi mumkin.

Kitobda bu kabi metaforalar benihoya ko‘p, dedik. Bir o‘rinda “Hama a‘zo raiyatdur, ko‘ngil - shoh” [5.111] deyar ekan, insonning ko‘nglini bevosita “shoh”deb ataydi, boshqa a‘zolari (bosh, oyoq, ko‘z, qo‘l, og‘iz, til, burun va hako‘zolar)ni esa “raiyat”, deb ataydi. Ushbu metafora ham muallifning baytga yuklangan mazmun talabidan topilgan individual metafora sanaladi. SHu misraning davomida “Omonlig‘ bo‘lg‘usi shoh adlidin roh” [5, 111] deydi So‘fi Olloyor. Misradagi “shoh” (ko‘ngil), “adl” (ko‘ngilning pokligi), “roh” metaforalari, birinchi navbatda, yangiligi, ikkinchidan esa, dastlabki misradagi ma‘niga muvofiq tushishi jihati bilan, uchinchidan esa, tafakkurga aloqasi bilan e‘tiborni tortadi. SHu baytdan keyin kelgan qo‘shmisradagi mazmun fikrimizni to‘ldiradi: Agar sulton o‘zi qilsa yomonliq, Qachon bo‘lg‘ay raiyatda omonliq. [5,111]

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Xulosalar. Xulosa sifatida shuni aytilish mumkinki, metaforalar umumpoetik hamda individual metaforalarga ajratilib, umumpoetik metaforalar asrlar davomida bir xil vazifada ishlatilib kelingan bo‘lsa, individual metaforalar qalamkashning ijodiy topilmasi sifatida mahoratini belgilab beradi. Mumtoz she‘riyatda keng qo‘llanib kelingan “gul”, “bulbul”, “oy”, “quyosh”, “la’l” singari metaforalar umumpoetik metaforalar sirasiga kirsa, shoir uslubigagina tegishli metaforalar individual metaforalar sifatida uning so‘z tanlash va ularni o‘rinli ishlatish mahoratiga tegishli bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Quroni karim (manolarning tarjima va tafsiri. Tarjima va tafsir muallifi Shayx Abdulaziz Mansur). – T.: Toshkent Islom universiteti., 2004.
2. Hoja Ahmad Yassaviy. Umring yeldek o‘taro. – T.: Muharrir, 2019.
3. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik, jild – T.: G‘G‘ulom nomidagi NMIU, 2011.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Nazm durdonalari. – T.: Sharq, 1996.
5. So‘fi Olloyor. Sabotul-ujizin. – T.: San‘at jurnali, 2007.
5. Rashid Zohid. Roviyyuhur rayhon. So‘fi Olloyor “Sabotul-ujizin” sharhi. – T.: Sharq, 2018.
6. Islom ensiklopediyasi. – T.: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashr., 2004.
7. Mahmudov N. //Metafora va uning lingvopoetik imkoniyatlari.// “O‘zbek tili va adabiyoti” jurn., 2023-yil, 4-son.
8. Umarqulov B. Poetik nutq leksikasi. – T.; Fan, 1990.